

स दा शि व राव भा ऊं ची अ खे र

भाऊसाहेब आपल्या छावणीत सचित बसले होते. कुंजपुन्याची लढाई संपली होती. आणि पठाणाच्या रक्कानं न्हालेली त्यांची तलवार म्यानाबाहेर तकतकत होती. त्या रक्काच्या प्रत्येक थेंबातून मराठ्यांची वीरश्री डौलानं डोलत होती. रक्काच्या त्या प्रत्येक थेंबात मराठ्यांचं लढाऊ कर्तृत्व भाऊसाहेब पहात होते. छावणीबाहेर वहात असलेले पठाणांच्या रक्काचे पाट मराठ्यांच्या भावी यशाची ग्वाही देत होते. दख्खनच्या सिंहाशी वैर साधणं साधी गोष्ट नाही. मरणालाही मारू पहाणारी मराठ्यांची तळपती तलवार रक्काच्या थारोळ्यातून-

सुद्धा म्हणते, ‘बचेंगे तो और भी लड़ेंगे.’ आकाशाला लाथा मारून विजेच्या दोरीनं स्वर्गही खाली ओढू पाहाणाऱ्या मराठ्यांच्या शौर्यापुढं अहमदशहा अबदालीच काय, पण जगाचं तख्तही वाकायलाच पाहिजे. आजपर्यंत अनेक लढाया मारलेल्या मराठ्यांच्या जित्या आणि जागत्या तलवारीचं हे ब्रत आहे. स्वतःची मान देऊन राष्ट्राची शान राखणाऱ्या मराठ्यांच्या कर्तृत्वाचा हा अदल आत्मविश्वास आहे.

याच आत्मविश्वासानं भाऊसाहेबांची मान ताठ झाली. रास्त अहंकारानं फुलून निघाली. गेल्या काही दिवसातल्या विजयाची मालिका त्यांच्या डोळ्यापुढं फडफडू लागली. याकूब अलीखानाच्या पठाण सैन्याची धूळधाण करून हा हा म्हणता त्यांनी दिल्लीचं तख्त हस्तगत केलं होतं. दिल्लीच्या उत्तरेस कुंजपुऱ्यास पठाणांचं मोठं सैन्य यमुनेच्या रोखानं दौडत येत आहे व ते यमुनेच्या पल्याड असलेल्या अहमदशहा अबदालीच्या सैन्यास जाऊन मिळणार आहे, ही बातमी मिळताच सदाशिवराव भाऊंजी कुंजपुऱ्यास मोर्चा वळवला व हजारो पठाणांच्या रक्तानं विजयश्रीला सौभाग्याचा टिळा लावला. हा टिळा पहातच सदाशिवराव आपल्या छावणीत स्वस्थ बसले होते. आपल्या सैन्यानं अबदालीच्या पठाणांची, नजीबखानाच्या रोहिल्यांची धूळधाण केली आहे व अद्वाली जीव मुठीत धरून आपल्या देशात पळून गेला आहे, हे स्वप्न त्यांच्या डोळ्यापुढं भरजरी पोषाखात उभं राहिलं. या स्वप्नाकडे पहात ते स्वतःशीच हसले.

“एकटेच हसत आहात ?” या शब्दांनी भाऊसाहेब भानावर आले. त्यांनी समोर पाहिलं. विश्वासराव उभे होते. भाऊसाहेबांच्या छावणीत तेच फक्त त्यांच्या परवानगीशिवाय प्रवेश करू शकत. ते तिथं कधी उभे राहिले याची सदाशिवराव भाऊंना दादच नव्हती. विश्वासरावांनी पुन्हा तोच प्रश्न विचारला, “एकटेच हसत आहात ?”

भाऊसाहेब आपल्या तंद्रीत म्हणाले, “आमची भवितव्यता स्वप्नाच्या आरशात आपलं प्रतिबिंब पहात होती. आम्ही अहमदशहा अबदालीला सळो की पळो करून सोडलं आहे व तो पळून मायदेशी गेला आहे. मी हेच प्रतिबिंब पहात होतो.”

विश्वासराव हसतच म्हणाले, “वीरांची स्वप्न झोपेतून निपजत

~~~~~  
नसतात. ”

“ खरंच आमची स्वप्ने आमच्या मनगटातून रुजतात. ”

“ आम्ही इथं येताना मराठ्यांची इभ्रत आणली आहे. ” काहीशा गंभीरपणानंच विश्वासराव म्हणाले.

“ आणि आमचं कितीही रक्त सांडलं तरी या इभ्रतीला जरासुद्धा धोका लागता नये. आजपर्यंत आम्ही ही इभ्रत जीवापलीकडे जतन केली आहे. भवानी देवीच्या आशीर्वादानं पुनीत झालेली मराठ्यांची तलवार अंजिक्य असते, हा आमचा विश्वास. या विश्वासाला तडे पाडायचा जर कुणी मनसुबा रचला तर त्याची गत ही अशी व्हावयाची. ” छावणीच्या पलीकडे पडलेल्या हजारो यवनी प्रेतांकडे बोट दाखवित सदाशिवराव त्वेषानं म्हणाले.

“ पण आता डोळ्यात जाग ठेवायला हवी. अहमदशहा अब्दालीशी मुकाबला करणं साधी गोष्ट नव्हे. ”

“ या वेळपर्यंत अहमदशहाला उभा चिरडून टाकला असता. पण आमचे देशबांधवच मुळी अर्ध्या अकलेचे. तिथं रजपूत आपली तलवार म्यान करून हा तमाशा पहात स्वस्थ बसलेले. इथं हा शुजाउद्दौला ! त्याच्या रक्षणासाठी तलवार गाजवली आम्ही. आणि आता मोक्याच्या वेळी तो नजीबखानास जाऊन मिळाला. शेवटी जात जातीवरच जायची. आम्ही जीव धोक्यात घालून इथं पावलो ते साम्राज्याच्या लालसेनं नाही. पण रक्काला हपापलेला एक परदेशी उनमत लांडगा आमच्या देशावर झडप घालतो, हे आमच्या उघड्या डोळ्यांना बघवलं नाही. या देशावर आम्हाला परदेशी सतेचं स्वामित्व नकोच आहे आणि ते लादायचा जर कुणी प्रयत्न करू लागला तर तो मुळातून उपटून काढण्याची ताकद आमच्या ह्या मनगटात आहे. ”

भाऊसाहेबांचा चेहरा निखाऱ्यासारखा लालबुंद झाला. त्यांच्या त्या रुंद चेहऱ्यावर एक आगळंच तेज चढलं. त्यांच्या त्या शब्दांचा आवेश सहीसही त्यांच्या त्या चेहऱ्यावर उमटला. त्या शब्दात सामर्थ्य होतं. जगजेत्या वीराचा आत्मविश्वास होता. पोलादी कर्तृत्वाची झलक होती. उभं जग भाजू पहाणाऱ्या क्षात्रतेजाची झळाळी होती.

विश्वासराव त्या वीरश्रेष्ठाकडे नुसते पहात राहिले. त्यांचं मन

~~~~~

अभिमानानं दाटून आलं. त्यांना वाटलं, मराठ्यांमध्ये जोपर्यंत अशी पोलादी माणसं आहेत तोपर्यंत अब्दालीच काय पण जग जिंकणारे सिकंदरसुद्धा पराभूत होतील. त्यांच्याकडे पहातच ते म्हणाले, “ खरंच तुमची ही ईर्षा म्हणजे अनेकांची स्फूर्ती होईल. या तुमच्या शब्दांनी मराठ्यांचं शौर्य सूर्याच्या तेजानं चौफेर लखलखू लागेल. आमचे बंधू म्हणायला आम्हाला कोण अभिमान वाटतो ! तुमच्या शब्दासाठी जीवाची कुर्बानी करायलाही आम्ही मागंपुढं पहाणार नाही. ”

“ व्यक्तीसाठी जीव द्यायचा नसतो. जीव द्यायचाच असला तर तो राष्ट्रासाठी द्या. देशासाठी द्या. व्यक्तीनिष्ठेपेक्षा राष्ट्रनिष्ठा फार मोठी असते. आम्ही इथं आलो ते राष्ट्रासाठी आणि उद्या जर आमचं काही बरंवाईट झालं तरी आम्हांला त्याची पर्वा नाही. आम्ही गेलो तरी हरकत नाही. पण राष्ट्र मानानं जगू द्या. ”

हे बोलणं चालू असतानाच उदोजी पवार आल्याची वर्दी आली. उदोजी पवार हा सदाशिवरावांचा विश्वासू दोस्त. लहानपणापासूनच तो त्यांच्या सहवासात होता. आजपर्यंत त्यांनी मारलेल्या लढायांत उदोजी त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून लढला होता. आपल्या मनातले खूपसे मनसुबे सदाशिवराव उदोजीला ऐकवत. कधी कधी ते त्याचा सळवाही घेत.

आता उदोजी आल्याची वर्दी मिळताच भाऊसाहेबांनी तात्काळ त्यास आत बोलावलं. आत येताच उदोजी मुजरा करीत म्हणाला,

“ महाराज, एक महत्वाची बातमी येऊन थडकली आहे. ”

“ काय झालं ? ”

“ अब्दाली यमुनेचं पाणी ओलांडतो आहे. ”

“ शक्य नाही. यमुनेच्या पुराचं पाणी म्हणजे अब्दालीसाठी घातलेल्या मखमली पायघड्या नव्हेत. ”

“ बातमी खरी आहे. आता इथं क्षणभरही राहणं धोक्याचं आहे. ”

सदाशिवराव भाऊ विचारमग्न झाले. त्यांच्या भव्य कपाळावर आठ्यांचं जाळं उमटलं. लगेच जनकोजी शिंदे, यशवंतराव पवार या सरदारांना पाचारण केलं. आणि त्यांच्याशी खलबतं करून दिल्लीकडे जाण्याचा मनसुबा त्यांनी रचला आणि तात्काळ दिल्लीकडे कूच होण्यासाठी

~~~~~

दवंडी पिटली.

रात्र पडली होती. माथ्यावरचं निरभ्र आकाश उपडी झालं होतं, आणि त्यातून खाली काळोख सांडत होता. काळोखाच्या पायथ्याला मराठ्यांच्या छावण्या पसरल्या होत्या. त्या छावण्यातून पसरलेला जाळ मुऱ्यांची रांग डोंगरावर चढावी तसा काळोखावर चढत होता. दूरवर पसरलेल्या त्या मोकळ्या मैदानात झाडं निश्चल उभी होती. काळोख निःशब्द होता.

मग एकाएकी तो काळोख भेदत गर्जना उठली, ‘हरहर महादेव’!... त्या धनगंभीर गर्जनेत मराठ्यांचा स्वर एकवटला होता. कडव्या वीरांचा तो उच्छ्वास होता. स्फूर्तीची ती परवल होती. जेत्या आत्म्याचा तो जयजयकार होता. त्या गर्जनेत तो काळोखही सचेतन बनला. आणि आकाशाच्या नितळ छताला तडे गेले. दुसऱ्याच क्षणी घोड्यांच्या टापा वाजू लागल्या. अन् दिल्लीच्या रोखानं घोडदौड सुरु झाली...

...काळोख वितळला. वितळत्या काळोखातून दिवसाचा कोंब फुटला. कोवळ्या प्रकाशानं अवकाश उजळून निधाले. याच प्रकाशात वाञ्याच्या तुफानी वेगानं दौड करणाऱ्या घोड्यांची धूळ मिसळून गेली. प्रकाश हरपला. अन् तरंगू लागली ती धूळ. धुळीचे लोळ. त्या धुळीनं आकाशाची निळाई झाकली. झाडांची पानं झाकली. जे जे दिसू लागलं ते ते धुळीनं लाल लाल झालेलं.

— या धुळीतच सूर्योत्तरे अस्तमान पावलं. रात्र झाली. रात्र गेली. पुन्हा सकाळचा कोवळा प्रकाश उगवला...

— तरी मराठ्यांची घोडदौड चाललीच होती. अडुच्याहत्तर मैल दूर असलेल्या दिल्लीपर्यंत त्यांना पोचायचं होतं. यमुनेचं पाणी तोडणाऱ्या अब्दालीला धडक द्यायची होती व अब्दालीचं नादान दुष्ट रक्त यमुनेला दान म्हणून सोडायचं होतं. पठाणांचं रक्त प्यायला मराठ्यांच्या तलवारी फुरफुरत होत्या. भूक नाही. तहान नाही. विश्रांती नाही. मराठ्यांचे घोडे तुफानी वेगानं दौडत होते.

सदाशिवराव भाऊ आघाडीवर होते. काहीही झालं तरी अब्दालीला यमुनापार होऊच द्यायचं नाही. यमुनापार होता होताच त्याच्या सैन्यावर

~~~~~

~~~~~  
पैलतीरावरून गोळीबार करायचा. मिळेल तेवढं सैन्य कापून काढायचं.  
हा एकच मोका आहे. ही एकच संधी आहे. सदाशिवराव भरधाव घोडा  
पिटाळत होते. घोड्याच्या तोंडातून फेस गळत होता. पण धन्याचं हृदगत  
ते मुकं जनावर उमजून चुकलं होतं. त्याला त्याची जबाबदारी समजली  
होती. अन् म्हणूनच भरधाव वेगानं ते जनावर दौडत होतं.

पण अखेर दैवाचे फासे उलटे पडले. जे घडू द्यायचं नाही असा निर्धार  
तेच अचूक घडलं. जे टाळायचा अड्हाहास तेच होऊन गेलं. शर्थीचे प्रयत्न  
थिटे पडले. अड्ह्याहत्तर मैलाच्या तुफानी घोडदौडीचं वेळापत्रक हुकलं.

अब्दाली यमुना ओलांडून दिल्लीची वाट रोखून बसला. सदाशिवराव  
भाऊ पानिपतला आले. अन् त्यांना समोर अब्दालीचं यमुनापार झालेलं  
अफाट सैन्य दिसलं. ते पाहून त्यांना धक्काच बसला. त्यांना निराशेचा  
झटका आला. आत्मविश्वासाला बारीकशी चीर गेली. ललाटी लिहिलेल्या  
लेखाची भयप्रद चुणूक लागली.

सदाशिवराव भाऊंनी अब्दालीच्या समोर आपली छावणी ठोकली.  
आता मात्र त्यांचं मन अस्थिर झालं. जीव बेचैन झाला. अब्दालीच्या  
सैन्याशी तुरळक चकमकी सुरु झाल्या. पठाण, रोहिले मारले जात होते.  
या तुरळक चकमकीत मराठ्यांची सरशी होत होती पण सदाशिवराव भाऊंचं  
मन वादळात हलणाऱ्या वृक्षासारखं जोरजोरात हलत होतं. झोपेशिवाय  
रात्री जात, अन्नावर इच्छाच जात नसे. अहोरात्र विवंचना. आपले आडाखे  
ते मनात रचत अन् लागलीच ते खोडून टाकत. उदोजीराव पवार, जनकोजी  
शिंदे, विश्वासराव यांना बोलावून ते चर्चा करीत. प्यादी कशी फिरवावी  
याचा खल करीत. दिवसा किंवा रात्री बेरात्री ते छावणीतून बाहेर पडत  
आणि गस्त घालीत.

त्यातच त्यांच्या सैन्याला रसद पुरवणारा व अब्दालीची रसद तोडणारा  
गोविंदराव बुंदेले मारल्याची बातमी येऊन थडकली. त्या बातमीनं  
भाऊसाहेबांना हादराच बसला. दुर्दैवाने टाकलेले भलं मोठं प्रश्नचिन्ह त्यांच्या  
डोळ्यापुढं भोवन्यासारखं गरगरत राहिलं. ते अस्वस्थ झाले. दिवसारात्री  
ते विचारात मग्र असत. त्यांच्या डोळ्यापुढं मराठ्यांचं पाऊणलाख मैन्य  
दिसत होतं. भरल्या घरातून, भरल्या संसारातून आपल्या बायकापोराना,

~~~~~

आईबापांना सोडून तरुण, वयस्क सारे या इथं आपल्या देशापासून शेकडो कोस दूर तलवारी परजून सज्ज होते, राष्ट्राची शान राखण्यासाठी, राष्ट्राचं सत्त्व राखण्यासाठी. त्या सर्व सैन्याची धुरा त्यांच्यावर होती. त्यांच्या जीवन-मरणाचा प्रश्न त्यांचं नेतृत्व ठरवणार होतं. हजारे मैल दूर असलेला महाराष्ट्र त्यांच्याकडे डोळे लावून बसला होता. त्यांच्या हालचालीकडे महाराष्ट्राची उभी जनता पाहत होती. दख्खनच्या तख्ताची मदार त्यांच्या कर्तृत्वावर विसंबून होती.

भाऊसाहेब एकटेच फिरत होते. सैन्याचा कानोसा घेत होते. चालता चालताच ते एकाएकी थांबले. त्यांना ऐकू येऊ लागलं,

“ किती दिवस असं चालणार ? ”

“ पाचसहा महिने झाले घर सोडल्याला. पोराबाळांची याद येते. ”

“ आता कसली पोरंबाळं दिसतात ! ”

“ तेही खरंच. ”

सदाशिवराव चटकन् मागं फिरले. त्यांनी सैन्याची नाडी ओळखली. गोविंदपंत बुंदेले ठार झाल्यापासून सैन्यात अन्नाची टंचाई भासत होती.

ते अस्वस्थ होऊन आपल्या छावणीत येरझारा घालू लागले. त्यांच्या छावणीवर पहारा ठेवणाऱ्या उदोजी पवाराला त्यांची चाहूल लागली. तो हव्यूच पुढं झाला. त्यांच्या छावणीत शिरला.

“ महाराज, आपल्या परवानगीवाचून आत आल्याबद्दल सेवकाला माफी असावी. कसला विचार चालला एवढ्या रात्री ? ”

“ पुढं डाव काय टाकायचा याचा विचार करतोय. ”

“ खरंच किती दिवस समोरासमोर असं तिष्ठत रहायचं ? होऊन जाऊ द्या दोन हात. मरु किंवा मारू. ”

“ आमची एक मोठी चूक झाली. अब्दालीला यमुनापार ब्हायला आम्ही अवधी दिला. कुंजपुऱ्याहून तात्काळ आम्ही इथं आलो असतो तर अब्दालीचं सैन्य नदी ओलांडताना खच्ची केलं असतं. ”

“ पण घडून गेलेल्या घटनेचा आता विचार करण्यात काय अर्थ आहे ? सैन्याची रसद तुटली आहे. आणखी थोडे दिवस असेच गेले तर उपासमारीचं भय निर्माण होईल. ”

“ त्याचाच विचार करतो आहे मी. आमच्या नशिबानं एकच पर्याय आमच्यापुढं ठेवला आहे व तो म्हणजे अब्दालीवर तुटून पडणं. शौर्याची शर्थ करून त्याच्याशी मुकाबला करणं. ”

सदाशिवराव बोलता बोलता स्तब्ध झाले. पुन्हा ते येरझाच्या घालू लागले. त्यांच्या मनाची अस्थिरता त्यांच्या हालचालीत प्रतीत होत होती. पुष्कळसे विचार त्यांच्या मनात येत होते. पण कुठचाच विचार स्थिर होत नव्हता. मग एकाएकी ते थांबले व म्हणाले,

“ बस्स ठरलं... अब्दालीवर तुटून पडणं हाच एक निर्णय. भेकडपणाची शागिर्दी आम्हाला नाही करायची. होऊन जाऊ द्या दोन हात... माझ्या मागं मराठ्यांची एक पिढी उभी आहे. इथं तुम्ही आहात, विश्वासराव आहेत, शिंदे आहेत. दरेकर, वाघ आहेत. मराठ्यांची नेकजात अभेद्य एकजूट पाठीशी धीरानं उभी असताना आम्ही तरी का डरावं? अब्दालीला कळू द्या, सह्याद्रीच्या सिंहाशी वैर धरणं शेंदाडाचं काम नाही... वीज हाती धरायला आकाशाचा पंजा लागतो म्हणावं... ”

पहाट उमलत होती. पूर्वेची सवाष्ण भाली कुंकवाचा टिळा लावून मराठ्यांना ओवाळीत होती. म्हणत होती, ‘ विजयी व्हा ’. सदाशिवराव भाऊ एकाग्र बसले होते. त्यांनी थोरल्या महाराजांची मूर्ती डोळ्यासमोर आणली व नमस्कार केला. आणि गंभीर आवाजात म्हणाले.

“ आबासाहेब, तुम्ही स्थापन केलेल्या मराठेशाहीची शान आज आमच्यावर सोपवली आहे. तुमचा आशीर्वाद आमच्या पाठीशी असू द्या... ”

थोरल्या महाराजांचा आशीर्वाद घेऊन ते छावणीबाहेर पडले –
– आणि युद्धाला तोंड लागलं. पाऊण लाख तलवारी नव्या ईर्षेने तळपू लागल्या. ‘ हर हर महादेव ’ची उत्सूर्त गर्जना आकाशाला जाऊन टेकली. त्याने हजारो प्रतिध्वनी दाही दिशांना आपटून त्यांच्या ठिणग्या चौफेर उसळल्या. हत्तीच्या अंबारीतून फडकत असलेला भगवा झेंडा उंच झाला. ‘ मरूं किंवा मारू ’ हीच एक ईर्षा भडकून उठली. घोड्याच्या टापांनी उडवलेल्या धुळीचे लोळ आकाशाला जाऊन भिडले. मराठ्यांचं

~~~~~  
क्षात्रतेज हजारो तलवारीतून लखलखू लागलं व त्या तेजात पठाण व  
रोहिले होरपळू लागले...

अब्दालीचं सैन्य माघार घेत असलेलं पाहून सदाशिवरावांचा चेहरा  
अभिमानानं फुलून आला. त्यांचं एक स्वप्न साकार होत असलेलं त्यांना  
दिसलं. इतक्यात अब्दालीचं ताज्या दमाचं सैन्य रणांगणावर खडं झालं व  
थकून गेलेल्या मराठ्यांवर तुटून पडलं.

– आणि इथंच इतिहासाचं पान फडफडलं. इथंच इतिहासानं  
सावधतेचा हुंकार दिला. मृत्यूनं रावणासारखी दहा तोंड उघडली ती इथंच.  
मराठ्यांची पुण्याई थिटी पडली ती इथंच...

इथंच दुर्देव थांबलं नाही. तर ऐन धुमश्वक्रीत विश्वासराव गोळी लागून  
पडले. ती बातमी समजताच भाऊसाहेब वाघासारखे पिसाळून उठले.  
त्यांचं मन सूडाच्या भावनेनं पेटून उठलं आणि पुढंमागं कसलाच विचार न  
करता त्यांनी त्या रणयज्ञात पठाणाच्या छाताडावर झेप घेतली.

सदाशिवरावांनी लांडगेतोड चालवली. जो मिळेल त्याला ते कंठस्नान  
घालत होते. त्यांची मुद्रा उग्र दिसत होती. त्यांच्या डोळ्यात क्रौर्य शिरलं  
होतं. त्यांच्या तलवारीचं पातं दिसत होतं, दिसत नव्हतंही.

उदोजी पवार सदाशिवरावांबरोबरच होता. त्यानं हेरलं. सदाशिवराव  
थकत चालले होते. त्यांचं शरीर जखमांनी फाटलं होतं. शरीरावरून रक्ताचे  
ओघळ लागले होते. पण त्यांचं त्यांना भान नव्हतं. शीर तुटलं तरी शत्रूंची  
कत्तल करणारा जसा बाजी प्रभू तसेच सदाशिवराव. ते लढत होते. वाघासारखे  
लढत होते. लढता लढताच जखमांनी ते विद्ध झाले. सबंध शरीर रक्ताळलेलं.  
शत्रूंच्या तलवारीच्या घावानी फाटलेलं – त्या अंगातलं त्राण संपलं. डोळ्यापुढं  
काहीचे दिसेनासं झालं... आणि ते बेशुद्ध होऊन घोड्यावरच पडले. त्यांचा  
तो उमदा घोडा धनी पडलेला पहाताच पठाणांची फळी फोडून बाहेर चौखूर  
उधळला. उदोजी पवारांनीही मागोमाग घोडा फेकला. त्यांचा पाठलागही  
सुरु झाला. मागं लागलेल्या पठाणांना बळणावळणानी हूल देत ते दोन्ही  
घोडे तुफान दौडत होते. यमुनेच्या खालच्या अंगाला उदोजीनं घोडा थांबवला.  
सदाशिवरावांना उतरून खाली घेतलं. यमुनेचं पाणी त्यांच्या तोंडात घातलं.

त्यांनी डोळे उघडले. त्यांचे ओठ विलग झाले. त्यांना काहीतरी सांगायचं होतं. उदोजीनं आपले कान त्यांच्या तोंडाला लावले.

“ पा ... णी... पा... ”

उदोजीनं नदीचं पाणी त्यांच्या तोंडात घातलं. काही वेळ असाच गेला. सदाशिवरावांना हुषारी वाटली. त्यांनी विचारलं,

“ कोण ? उदोजी ? ”

“ होय धनी. ”

“ कुठं आहे मी ? ”

“ सुरक्षित आहात. काळजी करण्याचं कारण नाही. मी तुम्हांला पुण्याला घेऊन चाललोय. ”

“ नको. ” सारी शक्ती एकवटून क्षीण आवाजात सदाशिवराव बोलत होते.

“ महाराज, तुमच्या शरीरात आता त्राणच उरलेलं नाही. पठाणांचा पाठलाग चालूच आहे. पठाणांच्या हाती लागला तर... ”

“ इथं विश्वास मारला गेला. माझ्याबरोबरचे शिंदे, संताजी वाघ, दरेकर, माणकेश्वर सारेच गारद झाले या रणांगणावर आणि मी त्यांचा नेता भेकडासारखा पळून जाऊ ? शक्य नाही. वीराचा मृत्यु रणांगणावरच शोभून दिसतो. ”

“ तसे नव्हे महाराज. आपल्याला आता शक्तीच राहिली नाही. सान्या शरीराची जाळी झाली आहे. तलवार हाती पेलवण्याचंसुद्धा सामर्थ्य आपल्या मनगटात राहिलं नाही. अशा स्थितीत पठाणांच्या हाती सापडलात तर दत्ताजीराव शिंद्यांसारखंच मरण आपल्या नशिबी येईल. मग त्यापेक्षा पुण्याला गेलेलं काय वाईट ? ”

“ नाही. मला मागं ने... जिथं माझे मराठे पठाणांच्या तलवारीना बळी पडले तिथं मला ने ... मला लढायचं आहे. मला लढायचं आहे. माझ्या तलवारीची रक्ताची तहान अजून शमली नाही. माझ्या अंगात रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत मी लढत राहणार... ”

इतक्यात पठाणांच्या घोड्यांच्या टापा जवळ जवळ ऐकू येऊ लागल्या. दत्ताजी शिंद्यांची अखेर त्याला आठवली. त्याच्या अंगावर शहारा उठला. तो म्हणाला, “ महाराज, आता वेळ दवडण्यात अर्थ नाही.

अब्दालीचे घोडेस्वार नजीक येऊन थडकले – ऐका, त्यांच्या घोड्यांच्या टापा – आता एक क्षण इथं दवडण म्हणजे.... ”

“ आण माझी ती तलवार – ” भाऊसाहेबांनी तलवार उचलण्याचा प्रयत्न केला. पण ती खाली कोसळली. त्यांच्यात आता त्राणच मुळी राहिलेल नव्हत. सारं शरीर फाटून गेलं होतं. त्यातून रक्काचे ओघळ लागले होते. डोळे खोल गेले होते. आवाज खोल गेला होता. फक्त राहिलं होतं ते तेज.... त्यांच्या रक्काचं तेज.... त्यांच्या आत्म्याचं तेज.... आणि त्यांची ती आकांक्षा ... त्यांनी खोल डोळ्यांनी यमुनेच्या पुराच्या पाण्याकडे पाहिलं. ते पाणी धो धो बेफामपणं वाहात होतं. ते क्षीण आवाजात बोलू लागले...

“ उदोजी, खरंच मला त्राण नाही राहिलं.... सारी शक्तीच संपली... मी... मी... अब्दालीला चिरडून टाकणार होतो.... त्याच्या चिंध्या करणार होतो.... पण... मीच संपलो... मी माझ्या मराठ्यांशी गद्दारी केली.... त्यांनी माझ्यावर विश्वास ठेवला होता.... आपली बायकापोरं सोडून, संसार सोडून त्यांनी माझी सोबत केली.... मी त्यांना यशाचं आमीष दाखवलं होतं... कुठं आहेत ते मराठे ?... कुठं गेले ?... मला जिवंत राहण्याचा अधिकारच काय ? मी माझा जीव घेऊन पळून जाणार नाही... ” ते थांबले. घोड्यांच्या टापा नजीक येत होत्या. आणखी काही क्षणात घोडेस्वार त्या ठिकाणी येऊन थडकले असते. भाऊसाहेबांनी त्या टापा ऐकल्या आणि उदोजीकडं पाहिलं. त्यांच्या त्या जिवंत मनाला आपल्या शरीराची चीड आली. ऐन वेळी त्या शरीरानं दगा दिला होता. मन ताठ होतं. पण शरीर उभं राहू शकत नव्हत. शेवटी निकरानं ते म्हणाले, “ उदोजी, माझ्यापुढं एकच मार्ग आहे, पठाणांच्या लाथाबुक्क्या अंगावर घेण्यापेक्षा ही घे माझी तलवार आणि कर माझं शीर धडावेगळं. ”

“ महाराज, काय म्हणता ? ज्या तलवारीनं धन्याचं रक्षण करायचं तीच तलवार तुमच्यावर उभारूं ? ”

“ पठाणांच्या लाथा खाऊन मरण्यापेक्षा तुझ्यासारख्या स्वामिनिष्ठ नि देशनिष्ठ नोकराच्या हातून मरण पत्करण्यात मी धन्य समजेन... ”

“ नको... मला हे शासन नको. ”

“ मग पठाणांच्या लाथा माझं अर्ध मेलेलं शरीर तुडवताना तुला पाहावेल ? ते बघ आलेच – माझं शरीरही त्यांच्या हाती सापडता नये... ”

~~~~~  
हीच माझी अंतिम इच्छा... माझा शिरच्छेद कर व माझा देह यमुनेच्या पाण्यात फेकून दे... सदाशिवरावभाऊ पठाणांच्या लाथानी मरायला जन्माला आले नाहीत.. ”

उदोजीचं लक्ष घोडेस्वारांची चाहूल घेऊ लागलं. आता वेळ उरलाच नव्हता. आता विचार करायचाच नव्हता. समोर भाऊसाहेबांचा देह दिसत होता... यमुनेचं उधाणलेलं पाणी मस्तीत उसळत होतं...

“ उदोजी, माझा शेवटचा हुकूम आहे. ही घे माझी तलवार व कर माझा शिरच्छेद... ”

उदोजीनं भाऊसाहेबांची तलवार हाती घेतली. त्यांचा देह उचलला व घोड्यावर घातला. आपल्या घोड्यावर तो स्वार झाला व भाऊसाहेबांच्या घोड्याचा लगाम खेचला. त्या मुक्या जनावराला उदोजीचा हेतू समजला. ते जनावर चौखूर उधळलं. मागोमाग उदोजीनं घोडा फेकला... दोन्ही घोडे जीवाची बाजी करून दौडत होते. बघतां बघता उदोजीनं भाऊसाहेबांचा घोडा यमुनेच्या पाण्यात फेकला. पुराचं पाणी फेसाळत होतं. गरगरत होतं. भाऊसाहेबांचा घोडा त्या पाण्यात दिसेनासा झाला. उदोजीनं नमस्कार केला व तो मागं फिरला... इतक्यात त्याच्या कानावर शब्द आले. “ देखो, उधर है काफीर, पकडो उसको... ” उदोजी भानावर आला. त्यानं भाऊसाहेबांची तलवार उपसली व तो त्या पठाणांवर तुटून पडला..

मराठ्यांच्या क्षात्रतेजाची एक ठिणगी तुकलुकली... लुकलुकली.. आणि कुठच्या कुठं अंतर्धान पावली.

निश्चेष्ट पडलेल्या, रक्तानं न्हालेल्या उदोजीच्या हातात भाऊसाहेबांची तलवार होती. त्या तलवारीवर पठाणांचं रक्त ओघळत होतं.

यमुनेचं पुराचं पाणी धो धो वाहात होतं व त्या पाण्यात सदाशिवराव भाऊंचा देह कुठच्या कुठं फेकला गेला होता.... जिथं तिथं पाणीच पाणी दिसत होतं. सदाशिवराव भाऊंच्या देहाची निशाणीही कुठं दिसत नव्हती... कोण जाणे, कुठच्या दिशेला तो अंतर्धान पावला होता...

पण पठाणाचं रक्त प्यालेली त्यांची तलवार मात्र उदोजीच्या उजव्या हाताच्या मुठीत घटू धरलेली होती.

– आनंद रेगे
(‘झुबेदा’ या कथासंग्रहातून)

